

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Waarden en normen in interculturele context: effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

Boogaard, M.; Derriks, M.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Boogaard, M., & Derriks, M. (2009). *Waarden en normen in interculturele context: effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen*. (SCO-rapport; No. 814). SCO-Kohnstamm Instituut.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

**Waarden en normen in interculturele
context: effecten op
burgerschapscompetenties van
leerlingen**

Marianne Boogaard

Mechtild Derriks

Evaluatie van een pilotprogramma van de Stichting G.E.Lessing

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Boogaard, M. & Derriks, M..

Waarden en normen in interculturele context: effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen. SCO-Kohnstamm Instituut van de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, Universiteit van Amsterdam (SCO-rapport nr. 814, projectnummer 40326).

ISBN 978-90-6813-873-3

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Uitgave en verspreiding:
SCO-Kohnstamm Instituut
Nieuwe Prinsengracht 130, Postbus 94208, 1090 GE Amsterdam
Tel.: 020-525 1201
www.sco-kohnstaminstituut.uva.nl
© Copyright SCO-Kohnstamm Instituut, 2009

Inhoudsopgave

1	Achtergrond en onderzoeksvragen	1
1.1	Het pilotprogramma: ‘Waarden en normen in interculturele context’	1
1.2	Het meetinstrument: de burgerschapsvragenlijst	2
1.3	De onderzoeksvragen	4
2	Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen	7
2.1	Burgerschapscompetenties voor en na het pilotprogramma	7
2.2	Burgerschapscompetenties pilotgroep versus controlegroep	11
2.3	Burgerschapscompetenties pilotgroep versus ‘de gemiddelde leerling’	17
3	Kanttekeningen en conclusies	21
3.1	Kanttekeningen	21
3.2	Conclusies	22
	Literatuur	27
	Bijlage	29
	Recent uitgegeven SCO-rapporten	37

1 Achtergrond en onderzoeksvragen

Het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie zijn sinds 2005 opgenomen in de kerndoelen voor het basisonderwijs. De Stichting G.E.Lessing had al enkele jaren eerder het initiatief genomen om een programma te ontwikkelen dat expliciet aandacht besteedt aan het leren omgaan met culturele diversiteit: ‘Waarden en normen in interculturele context.’ De uitvoering van dit programma op drie pilotscholen is afgerond in het voorjaar van 2008. Daarmee werd het tijd om de balans op te maken. De Stichting G.E.Lessing heeft het SCO-Kohnstamm Instituut daarom gevraagd de effecten bij de leerlingen na te gaan.

1.1 Het pilotprogramma: ‘Waarden en normen in interculturele context’

Het complete programma ‘Waarden en normen in interculturele context’ kent drie hoofdcomponenten:

1. Programma 1^e jaar: *Pesten op school* - trainingen voor team, management, ouders en leerlingen.
Dit programmadeel is ontwikkeld en uitgevoerd door Bob van der Meer van de Stichting E2V2.
2. Programma 2^e jaar: *A classroom of difference* - een serie workshops voor leerlingen gericht op het bewust worden van de eigen identiteit, het omgaan met verschillen en het benoemen van vaardigheden om discriminatie tegen te gaan.
Dit programmadeel is oorspronkelijk ontwikkeld door de Amerikaanse Anti Defamation League en uitgevoerd door externe trainers van de Stichting Interculturele Alliantie, in samenwerking met de groep 7-leerkrachten van de betrokken scholen.

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

3. Programma 3^e jaar: *Vierhonderd jaar vreemdelingen en vluchtelingen* - geschiedenismodule over democratische waarden en normen.

Dit programmadeel is ontwikkeld en uitgevoerd door externe docenten geworven door de Stichting G.E. Lessing in samenwerking met de leerkrachten van de deelnemende scholen in groep 8.

(Voor een uitgebreidere beschrijving van het programma zie Boogaard & Roede, 2007).

Deze componenten zijn in drie achtereenvolgende schooljaren uitgevoerd, namelijk in de periode 2006 tot 2008. Drie Amsterdamse basisscholen waren geïnteresseerd in deelname aan het project: De Burght, De Roos en De Pinksterbloem. Alle drie de scholen deden dat met als voornaamste doel dat zij het belangrijk vinden hun leerlingen goed voor te bereiden op een samenleving waarin culturele diversiteit vanzelfsprekend is. De leerlingenpopulatie van de drie deelnemende scholen is erg verschillend: de eerste school heeft voornamelijk leerlingen van hoogopgeleide ouders, de tweede school heeft voornamelijk leerlingen met een allochtone achtergrond en ouders met weinig scholing, de derde school heeft een wat meer gemengde leerlingenpopulatie naar sociaal-maatschappelijke en culturele achtergrond.

1.2 Het meetinstrument: de burgerschapsvragenlijst

In het kader van het programma voor kortlopend onderzoek van de Landelijke Pedagogische Centra heeft het SCO-Kohnstamm Instituut in 2006 de opdracht gekregen een instrument te ontwikkelen waarmee het mogelijk zou zijn de effecten van het programma 'Waarden en normen in interculturele context' te meten bij de leerlingen van de drie pilotscholen.

Om dat op een zo verantwoord mogelijke manier te kunnen doen, is toen aangesloten bij een groter project van het SCO-Kohnstamm Instituut en het Instituut voor de Lerarenopleiding (ILO) van de UvA. Dat project had namelijk ten doel het ontwikkelen van een instrument voor het meten van burgerschapscompetenties bij leerlingen van 11 tot 14 jaar. Er was een grote overlap tussen de inhoud van het pilotprogramma

Achtergrond en onderzoeksvragen

enerzijds en de vaardigheden van leerlingen die in de vragenlijst burgerschapscompetenties aan de orde kwamen anderzijds. Met name aan de vragen over ‘omgaan met verschillen’ is vanuit het onderzoek van het pilotprogramma een bijdrage geleverd. De conceptversie van dit instrument is in 2006 uitgetoetst bij (onder andere) de drie pilotscholen uit het project. De definitieve versie is gebruikt om de effecten van het programma te onderzoeken via een voor- en een nameting.

In de ‘burgerschapsvragenlijst’ worden vier aspecten van burgerschap onderscheiden: democratisch handelen, maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met conflicten, omgaan met verschillen. Voor elk van deze vier aspecten worden vragen gesteld die betrekking hebben op: attitude, vaardigheden, reflectie en kennis van de leerlingen. Het gaat daarbij overigens steeds (behalve bij de kennisvragen) om zelfbeoordelingen van de leerlingen. Voor de kennisvragen kunnen de leerlingen kiezen uit drie antwoordmogelijkheden, voor de overige vragen kunnen zij steeds op een vierpuntschaal hun mening geven.

De kernvragen luiden achtereenvolgens:

Attitude	Wat past bij jou?	1= past helemaal niet bij mij t/m 4= past helemaal bij mij
Vaardigheden	Hoe goed ben jij hierin?	1 = helemaal niet goed t/m 4= heel goed
Reflectie	Hoe vaak denk jij hierover na?	1= (bijna) nooit t/m 4= vaak
Kennis	Wat weet jij allemaal?	meerkeuzevragen met drie antwoordmogelijkheden

(Voor een uitgebreide verantwoording van het instrument zie: Ten Dam e.a., te verschijnen in *Pedagogische Studiën*, 2009).

Het hiervoor genoemde kortlopende onderzoek, wordt beschreven in het rapport ‘Het meten van waarden en normen in interculturele context’ (Boogaard & Roede, 2007).

Deze rapportage bevat:

- a. een beschrijving van het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

- b. een inventarisatie van de beschikbare instrumenten voor het meten van de ontwikkeling van sociale competenties, waarden en normen in de interculturele samenleving bij leerlingen in de bovenbouw van het basisonderwijs
- c. een verantwoording van de keuze voor het inzetten van de burgerschapsvragenlijst (vanwege de sterke overlap tussen het pilotprogramma enerzijds en de inhoud van de vragenlijst anderzijds)
- d. een (advies voor een) monitorplan -voor het in kaart brengen van de opbrengsten van/en ervaringen met het pilotprogramma- met drie onderdelen: het inzetten van de burgerschapsvragenlijst voor het meten van de effecten bij leerlingen, het ontwikkelen van toetsen voor de meer specifieke doelstellingen per programmadeel, en het evalueren van de ervaringen en bevindingen van de diverse betrokkenen bij het programma: de schoolleiding, leerkrachten en uitvoerders.

1.3 De onderzoeksvragen

Het rapport dat nu voor u ligt, heeft betrekking op het eerste onderdeel uit het monitorplan, namelijk beantwoording van de vraag of er bij de leerlingen die het pilotprogramma hebben gevolgd effecten zichtbaar zijn op hun burgerschapsvaardigheden. Om die effecten te kunnen meten is zowel bij de start van het pilotprogramma, als na afloop ervan, aan de leerlingen van de drie pilotscholen, de vragenlijst burgerschapscompetenties voorgelegd. Er zijn daarbij drie onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Zijn de leerlingen die het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ hebben gevolgd in groep 8 vooruitgegaan in hun burgerschapscompetenties ten opzichte van een jaar eerder, toen zij nog in groep 7 zaten?
2. Zijn de leerlingen die het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ hebben gevolgd verder in hun burgerschapscompetenties dan de leerlingen die een jaar eerder in groep 8 zaten op dezelfde school?
3. Zijn de leerlingen die het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ hebben gevolgd verder in hun burgerschapscompetenties dan andere leerlingen in groep 8 van het basisonderwijs in Nederland?

De eerste meting met de definitieve versie van de burgerschapsvragenlijst vond plaats in het kader van het Amsterdamse onderzoek 'Sociale competenties gemeten' in het voorjaar van 2007. Alle drie de scholen uit het project deden daaraan mee, met zowel hun leerlingen uit groep 7 als uit groep 8. De leerlingen uit groep 7 waren de leerlingen die vervolgens het tweede gedeelte van het pilotprogramma voorgelegd hebben gekregen, de leerlingenworkshops van 'A Classroom of Difference'.

De tweede meting met de vragenlijst burgerschapscompetenties vond plaats in het voorjaar van 2008, na afloop van het derde gedeelte van het pilotprogramma, de geschiedenismodule over democratische waarden en normen. Dit gedeelte van het project is uitgevoerd op twee van de drie scholen (De Burght en De Roos). Op de derde school (De Pinksterbloem) was het niet goed mogelijk de uitvoering in te plannen in het onderwijsprogramma. Daar is de geschiedenismodule dus niet uitgevoerd.

Op twee van de scholen (De Pinksterbloem en De Roos) is de vragenlijst aan de leerlingen voorgelegd in het kader van hun deelname aan COOL 5-18.¹ Op de andere school (School De Burght) -die niet deelnam aan het COOL-onderzoek- is de burgerschapsvragenlijst in juni 2008 door de leerlingen uit groep 8 ingevuld.

De uitkomsten van de eerste meting (in februari 2007)² en van de tweede meting (mei-juni 2008) zijn met elkaar vergeleken. De uitkomsten van de tweede meting zijn

---

¹ COOL (cohortonderzoek onderwijsloopbanen), is een driejaarlijkse landelijke meting van het onderwijsniveau. De eerste meting daarvan is uitgevoerd in het voorjaar van 2008 (voor meer informatie zie: www.cool5-18.nl).

² Ook in 2006 hebben de leerlingen uit groep (6), 7 en 8 van de drie pilotscholen de burgerschapsvragenlijst ingevuld. Het ging daarbij echter om een proefversie van het instrument. Doel was te komen tot een valide en betrouwbare vragenlijst. Aan de proef afnames namen naast de pilotscholen nog een aantal andere scholen uit Rotterdam en Amsterdam deel. De vragenlijst is op basis van de bevindingen ingrijpend ingekort en verbeterd. Dat betekent echter dat de resultaten van deze oorspronkelijke 'nulmeting' voor de pilotscholen niet goed vergelijkbaar zijn met die van de afnames in 2007 en 2008. De afname in 2007 vond plaats in het voorjaar. Op dat moment was het eerste gedeelte van het pilotprogramma (Pesten op school) al uitgevoerd.

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

bovendien vergeleken met de scores van leeftijdgenoten die niet het pilotprogramma hebben gevolgd. Er waren daarvoor twee vergelijkingsgroepen beschikbaar. Ten eerste waren dat leerlingen van de drie deelnemende scholen die een jaar eerder in groep 8 zaten en niet aan het programma hebben deelgenomen, maar die wel bij de eerste meting (in 2007) de burgerschapsvragenlijst voorgelegd hebben gekregen. De tweede vergelijkingsgroep bestond uit de leerlingen uit groep 8 van alle (550) scholen uit het COOLproject 5-18, Tijdens die landelijke meting is ook bij alle groep 8-leerlingen de burgerschapsvragenlijst afgenomen. In totaal telt het bestand van COOL5-18 zo'n 12.000 leerlingen.³

---

³ Overigens zitten in dit totale bestand ook de resultaten van de leerlingen van twee van de pilotscholen. Het totaal aantal leerlingen in deze steekproef is echter zo groot, dat het weglaten van de twee pilotscholen (samen 54 leerlingen) geen effect zal hebben op het gemiddelde. Om die reden is geen nieuw gemiddelde berekend.

2 Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

In dit hoofdstuk bespreken we de beantwoording van de drie onderzoeksvragen: zijn de leerlingen vooruitgegaan in hun burgerschapsvaardigheden, zijn hun burgerschapsvaardigheden beter dan die van leerlingen van hun eigen leeftijd en school die niet deelnamen aan het pilotprogramma, en in hoeverre verschillen zij van ‘de gemiddelde groep-8 leerlingen in Nederland’?

2.1 Burgerschapscompetenties voor en na het pilotprogramma

Onderzoeksvraag 1

Zijn de leerlingen die het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ hebben gevolgd in groep 8 vooruitgegaan in hun burgerschapscompetenties ten opzichte van een jaar eerder, toen zij nog in groep 7 zaten?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden vergelijken we de resultaten van de drie pilotscholen gezamenlijk voor de leerlingen uit groep 8 in 2008, met die van groep 7 een jaar eerder. De vraag daarbij is: zijn de leerlingen vooruitgegaan in hun burgerschapscompetenties en scoren zij dus hoger in 2008 dan zij in 2007 deden? Op alle drie de pilotscholen ging het in de twee achtereenvolgende metingen om grotendeels dezelfde leerlingen.

Geregistreerde effecten

In Tabel 1 (Burgerschapscompetenties voor en na het pilotprogramma) presenteren we de resultaten van de leerlingen in groep 7 in 2007, en in groep 8 in 2008. De leerlingen die aan het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ deelnamen, scoren op de attitudevragen bij alle vier de sociale taken lager dan een

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

jaar eerder. Voor de sociale taak democratisch handelen, is er sprake van een sterk negatief effect.

Naar hun eigen inschatting zijn de vaardigheden van de leerlingen op de sociale taken ongeveer gelijk gebleven, maar zij geven wel aan dat zij iets meer zijn gaan nadenken over aspecten die te maken hebben met burgerschap, dat geldt voor alle vier de sociale taken.

Vooraf op het gebied van kennis lijken de leerlingen vooruitgang te hebben bereikt: bij alle vier de sociale taken zien we aanmerkelijk hogere kennisscores in 2008 dan in 2007. Dat betekent dat de leerlingen in groep 8 telkens meer kennisvragen goed hebben beantwoord dan toen zij nog in groep 7 zaten.

Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

Tabel 1 Burgerschapscompetenties voor en na het pilotprogramma³

		Pilotscholen groep 7, 2007	Pilotscholen groep 8, 2008	effect- grootte
Voor houding, vaardigheden en reflectie geldt dat de minimale score steeds 1 is, en de maximale, meest positieve, score 4.				
Voor de kennisvragen is de minimale score 0% van de vragen goed beantwoord, en de maximale score 100% van de vragen goed.		n=88	n=76	
Democratisch handelen				
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Ieders stem willen horen	3.65	3.16	*-1.06
Vaardigh1	Voor de eigen mening opkomen	3.21	3.20	-.02
Vaardigh2	Naar anderen luisteren	3.07	2.98	-.15
Reflectie	Nadenken over macht, rechten	2.33	2.50	*.25
Kennis	Kennis over democratie	71%	79%	*.46
Maatschappelijk verantwoord handelen				
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Een ander willen helpen/niet schaden	3.35	3.21	*-.29
Vaardigh	Invoelingsvermogen			
Reflectie	Nadenken over rechtvaardigheid	2.40	2.41	.01
Kennis	Kennis over sociale regels	71%	78%	*.29
Omgaan met conflicten				
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Standpunt van de ander serieus willen nemen	2.95	2.92	-.05
Vaardigh	Begrip tonen voor de ander	3.00	3.02	.04
Reflectie	Nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten	2.55	2.72	*.25
Kennis	Kennis over omgaan met conflicten	69%	74%	.19

³ Groep 7 (2007) vergeleken met groep 8 (2008)

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

Vervolg Tabel 1

Omgaan met verschillen		Pilotscholen groep 7, 2007	Pilotscholen groep 8, 2008	effect- grootte
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Positieve houding tegenover verschillen tussen mensen	3.20	3.11	-.16
Vaardigh	Aanpassen aan anderen	3.02	3.10	.16
Reflectie	Nadenken over verschillen en in- en uitsluiting	2.18	2.27	.11
Kennis	Kennis over omgaan met verschillen	67%	82%	*.58

>.20 - <.50 klein effect; >.50 - <.80 matig effect; >.80 groot effect

De resultaten van de leerlingen in groep 7 (2007) en in groep 8 (2008) zijn ook uitgesplitst naar de drie afzonderlijke scholen. De bijbehorende tabel is opgenomen in de bijlage als tabel 4. De vergelijking laat het volgende zien:

Op *De Burght* scoren de leerlingen die deelnamen aan het pilotproject vooral op houdingsgebied significant lager dan een jaar eerder. Dit geldt voor hun attitude bij alle vier de sociale taken. Als het gaat om kennis, hebben de leerlingen bij één sociale taak significante vooruitgang geboekt, en wel bij omgaan met verschillen.

Eén kanttekening is bij deze resultaten nodig: in 2007 deden nog 48 leerlingen van de school mee aan het onderzoek, in 2008 is de vragenlijst bij slechts 22 leerlingen (één groep) afgenomen. Of deze 22 leerlingen ook in 2007 gezamenlijk lager scoorden is achteraf niet meer vast te stellen doordat de vragenlijsten anoniem zijn verwerkt.

Op *De Pinksterbloem* zijn de leerlingen, wanneer we hun resultaten vergelijken met de resultaten toen zij nog in groep 7 zaten, op kennisgebied significant vooruitgegaan op twee sociale taken: democratisch handelen en omgaan met verschillen. Ook hebben zij significant beter gescoord waar het gaat over hun vaardigheden in het omgaan

Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

met verschillen. De leerlingen scoren echter juist lager dan een jaar eerder als het gaat om hun attitude voor democratisch handelen.

Op *De Roos* zijn de leerlingen die deelnamen aan het pilotproject vooral op kennisgebied vooruitgegaan. Zij beantwoordden in 2008 significant meer kennisvragen goed die gaan over drie van de vier sociale taken, namelijk voor: maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met conflicten en omgaan met verschillen dan in 2007.

Antwoord op onderzoeksvraag 1

De leerlingen die in 2008 in groep 8 zaten, zijn ten opzichte van 'zichzelf' toen zij in groep 7 zaten vooral vooruitgegaan in hun *kennis* op de sociale taken maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met conflicten en omgaan met verschillen.

Met name voor twee van de drie scholen is sprake van juist lagere scores voor attitude. Voor het overige lijken er weinig verschillen. Het beeld is vrijwel hetzelfde voor De Burght en De Roos -de twee scholen die in 2008 ook deelnamen aan het laatste onderdeel van het pilotprogramma, de historische module- als voor De Pinksterbloem waar dit programmadeel niet is uitgevoerd. De vraag blijft open of er sprake is van een ontwikkeling die past bij de 'natuurlijke' groei die leerlingen in een jaar doormaken, of –mede- van effecten van het pilotprogramma.

2.2 Burgerschapscompetenties pilotgroep versus controlegroep

Onderzoeksvraag 2

Zijn de leerlingen die het pilotprogramma 'Waarden en normen in interculturele context' hebben gevolgd verder in hun burgerschapscompetenties dan de leerlingen die een jaar eerder in groep 8 zaten op dezelfde school?

Om deze tweede onderzoeksvraag te beantwoorden zijn de resultaten van de leerlingen die in 2008 in groep 8 zaten en die hebben deelgenomen aan het pilotprogramma vergeleken met die van hun leeftijdgenoten die een jaar eerder in groep 8 zaten, en die niet het pilotprogramma voorgelegd hebben gekregen. We kijken daarvoor naar de

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

scores van de leerlingen die in 2007 in groep 8 zaten, en naar de scores van de leerlingen die in 2008 in groep 8 zaten. De vraag daarbij is: zijn de leerlingen die hebben deelgenomen aan het pilotprogramma verder in de ontwikkeling van hun burgerschapscompetenties dan hun leeftijdgenoten die dat programma niet hebben doorlopen?

Geregistreerde effecten

Tabel 2 (Burgerschapscompetenties pilotgroep versus controlegroep) toont de gemiddelde scores van de groep 8-leerlingen van de drie pilotscholen gezamenlijk uit beide jaren. Opvallend is dat de scores van de groep 8-leerlingen uit 2007 vaak iets hoger zijn dan die van hun schoolgenoten een jaar later, behalve bij de reflectievragen.

Statistische toetsing maakt zichtbaar dat er met name een sterk negatief effect is waar het gaat over de attitude van de leerlingen bij de sociale taak democratisch handelen ('ieders stem willen horen'). Hier scoren de leerlingen die *niet* het programma volgden significant hoger dan de leerlingen die dat wel deden. Ook op twee andere sociale taken is er een (klein) effect in negatieve zin voor attitude: de leerlingen die het programma volgden scoren significant lager op de attitudevragen over maatschappelijk verantwoord handelen en omgaan met verschillen.

Er is een heel klein negatief effect bij democratisch handelen voor de inschatting die de leerlingen maken van hun eigen vaardigheden. Verder is een lichte positieve tendens voor de reflectievragen in alle vier de sociale taken, maar de verschillen zijn té klein om van een effect te kunnen spreken. Er zijn geen verschillen in kennis tussen de groep 8-leerlingen uit 2007 en 2008.

Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

Tabel 2 Burgerschapscompetenties pilotgroep versus controlegroep

Voor houding, vaardigheden en reflectie geldt dat de minimale score steeds 1 is, en de maximale, meest positieve, score 4. Voor de kennisvragen is de minimale score 0% van de vragen goed beantwoord, en de maximale score 100% van de vragen goed.		Pilotscholen groep 8, 2007 <i>n=108</i>	Pilotscholen groep 8, 2008 <i>n=76</i>	effect- grootte
Democratisch handelen				
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Ieders stem willen horen	3.69	3.16	*-.19
Vaardigh1	Voor de eigen mening opkomen	3.37	3.20	*-.22
Vaardigh2	Naar anderen luisteren	3.10	2.98	*-.21
Reflectie	Nadenken over macht, rechten	2.42	2.50	.12
Kennis	Kennis over democratie	82%	79%	-.14
Maatschappelijk verantwoord handelen				
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Een ander willen helpen/niet schaden	3.31	3.21	*-.22
Vaardigh	Invoelingsvermogen			
Reflectie	Nadenken over rechtvaardigheid	2.31	2.41	.14
Kennis	Kennis over sociale regels	78%	78%	0
Omgaan met conflicten				
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Standpunt van de ander serieus willen nemen	3.03	2.92	-.19
Vaardigh	Begrip tonen voor de ander	3.08	3.02	-.09
Reflectie	Nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten	2.59	2.72	.18
Kennis	Kennis over omgaan met conflicten	73%	74%	.04

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

Vervolg Tabel 2

Omgaan met verschillen		Pilotscholen groep 8, 2007	Pilotscholen groep 8, 2008	effect- grootte
	<i>Omschrijving</i>			
Houding	Positieve houding tegenover verschillen tussen mensen	3.29	3.11	*-.33
Vaardigh	Aanpassen aan anderen	3.14	3.10	-.08
Reflectie	Nadenken over verschillen en in- en uitsluiting	2.14	2.27	.17
Kennis	Kennis over omgaan met verschillen	80%	82%	.09

>.20 - <.50 klein effect; >.50 - <.80 matig effect; >.80 groot effect

In tabel 5 (zie bijlage) presenteren we de resultaten van de leerlingen uit de groepen 8 van de drie afzonderlijke scholen voor de twee achtereenvolgende jaren (2007 en 2008), waarmee het mogelijk is een vergelijking te maken tussen leerlingen die wél en leerlingen die niet deelgenomen hebben aan het pilotprogramma.

Op *De Roos* zijn de resultaten van de leerlingen uit het pilotprogramma vrijwel gelijk aan die van de leerlingen uit groep 8 in het vorig schooljaar. Op de sociale taak democratisch handelen, scoren zij echter lager op hun attitude ('ieders stem willen horen'), en op de vaardigheid 'naar anderen luisteren'.

Op *De Burght* scoren de leerlingen uit het pilotprogramma op vrijwel alle aspecten gelijk aan de leerlingen uit groep 8 van deze school in 2007. Op de sociale taak democratisch handelen scoren zij –net als de leerlingen van De Roos- lager op de attitudescores bij de sociale taak omgaan met verschillen zijn lager dan die van de groep 8-leerlingen van het vorig schooljaar.

Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

Op *De Pinksterbloem* zijn eveneens de scores van de leerlingen uit groep 8 in 2008 voor de attitude bij democratisch handelen ‘ieders stem willen horen’ significant lager dan die van de leerlingen uit groep 8 een jaar eerder, maar verder zijn alle andere resultaten gelijk.

Antwoord op onderzoeksvraag 2

De leerlingen in groep 8 die het pilotprogramma hebben gevolgd, lijken niet verder te zijn in hun burgerschapscompetenties dan de leerlingen uit groep 8 een jaar eerder zónder het pilotprogramma. Er is sprake van lagere scores voor attitude op de sociale taken democratisch handelen, maatschappelijk verantwoord handelen en omgaan met verschillen. Er lijkt wel een trend in positieve zin als het gaat om reflectie. De verschillen zijn klein, maar de scores van de leerlingen die het programma volgden zijn wel steeds juist iets hoger dan die van de leerlingen die dat niet deden. De leerlingen van De Roos en De Burght, laten overigens hetzelfde beeld zien als de leerlingen van De Pinksterbloem, die niet deelnamen aan de laatste module van het pilotprogramma.

2.3 Burgerschapscompetenties pilotgroep versus ‘de gemiddelde leerling’

Onderzoeksvraag 3

Zijn de leerlingen die het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ hebben gevolgd verder in hun burgerschapscompetenties dan andere leerlingen in groep 8 van het basisonderwijs in Nederland?

Ter beantwoording van deze derde onderzoeksvraag hebben we de resultaten van de leerlingen van de drie pilotscholen vergeleken met die van hun leeftijdgenoten elders in het land, in 2008. De hier gepresenteerde gemiddelde schaalscores voor COOL 5-18 zijn gebaseerd op de afname in 2008 van de vragenlijst burgerschapscompetenties

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

bij ongeveer 12.000 leerlingen uit groep 8 in Nederland. We beschouwen deze groep als referentiegroep voor de gemiddelde leerling in Nederland.⁴

De vraag bij deze vergelijking is kortgezegd: behalen de leerlingen die het pilotprogramma hebben gevolgd hogere scores op de vragenlijst burgerschapscompetenties dan de gemiddelde leerling uit groep 8 in Nederland?

Geregistreerde effecten

Tabel 3 (Burgerschapscompetenties pilotgroep versus ‘de gemiddelde leerling’) laat zien dat de leerlingen van de drie Amsterdamse scholen die deelnamen aan het pilotproject van de Stichting G.E.Lessing op alle burgerschapscompetenties nagenoeg gelijk aan of hoger scoren dan het landelijk gemiddelde. Er zijn alleen sociale taken of componenten daarbinnen (attitude, vaardigheden, reflectie en kennis) waar sprake is van positieve effecten, er zijn geen negatieve verschillen gevonden tussen de leerlingen van de pilotscholen en hun leeftijdgenoten uit COOL5-18. Wanneer we de resultaten over de drie pilotscholen heen bekijken, valt op dat zij met name positief afsteken tegenover de normgroep waar het gaat om de reflectie van de leerlingen op de vier sociale taken. Voor reflectie op het omgaan met conflicten en het omgaan met verschillen is zelfs sprake van een klein, positief effect.

Het tweede opvallende resultaat van de vergelijking met de referentiegroep is dat de leerlingen uit het pilotproject vooral op de sociale taak omgaan met verschillen significant hogere scores bereiken dan de landelijke normgroep. De leerlingen van de drie pilotscholen schatten hun eigen vaardigheden op dit punt weliswaar niet hoger in dan hun leeftijdgenoten gemiddeld genomen doen, maar wel lijkt hun houding tegenover verschillen tussen mensen positiever, lijken zij meer na te denken over verschillen en over processen van in- en uitsluiting, en hebben zij in het algemeen wat meer kennis van het omgaan met verschillen. Uiteindelijk is ‘leren omgaan met verschillen’ de sociale taak waarop met name in het tweede onderdeel van het pilotprogramma (de lesreeks van A Classroom of Difference) sterk de nadruk heeft gelegen.

---

⁴ Er kan sprake zijn van enige vertekening omdat in deze totale groep een relatieve oververtegenwoordiging aanwezig is van scholen met een hoger percentage allochtone leerlingen.

Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

Tabel 3 *Burgerschapscompetenties pilotgroep versus 'de gemiddelde leerling'*⁵

		Pilot- scholen, groep 8	sd	COOL groep 8	sd	Effect- grootte
Voor houding, vaardigheden en reflectie geldt dat de minimale score steeds 1 is, en de maximale, meest positieve, score 4. Voor de kennisvragen is de minimale score 0% van de vragen goed beantwoord, en de maximale score 100% van de vragen goed.		<i>n</i> =76		<i>n</i> =11988		
Democratisch handelen						
	<i>Omschrijving</i>					
Houding	Ieders stem willen horen	3.16	.47	3.06	.48	*.21
Vaardigh1	Voor de eigen mening opkomen	3.20	.60	3.12	.55	.14
Vaardigh2	Naar anderen luisteren	2.98	.63	3.03	.55	-.08
Reflectie	Nadenken over macht, rechten	2.50	.69	2.41	.63	.14
Kennis	Kennis over democratie	79%	.23	77%	.22	.09
Maatschappelijk verantwoord handelen						
	<i>Omschrijving</i>					
Houding	Een ander willen helpen/niet schaden	3.21	.48	3.15	.47	.13
Vaardigh	Invoelingsvermogen					
Reflectie	Nadenken over rechtvaardigheid	2.41	.78	2.28	.69	.18
Kennis	Kennis over sociale regels	78%	.23	79%	.22	-.04
Omgaan met conflicten						
	<i>Omschrijving</i>					
Houding	Standpunt van de ander serieus willen nemen	2.92	.60	2.88	.54	.07
Vaardigh	Begrip tonen voor de ander	3.03	.58	3.00	.51	.06
Reflectie	Nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten	2.72	.74	2.51	.68	*.30
Kennis	Kennis over omgaan met conflicten	74%	.26	71%	.25	.12

⁵ Resultaten 2008, groep 8 van de drie pilotscholen samen, vergeleken met de scholen in COOL

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

Vervolg Tabel 3

		Pilot- scholen, groep 8	sd	COOL groep 8	sd	Effect- grootte
Omgaan met verschillen						
	<i>Omschrijving</i>					
Houding	Positieve houding tegenover verschillen tussen mensen	3.11	.49	2.92	.60	*.35
Vaardigh	Aanpassen aan anderen	3.10	.48	3.04	.49	.12
Reflectie	Nadenken over verschillen en in- en uitsluiting	2.27	.83	2.10	.68	*.23
Kennis	Kennis over omgaan met verschillen	82%	.22	73%	.24	*.39

>.20 - <.50 klein effect; >.50 - <.80 matig effect; >.80 groot effect

Tabel 6 (zie bijlage) bevat de resultaten van de leerlingen uit groep 8 van de drie pilotscholen afzonderlijk, naast die van de leerlingen uit de groepen 8 die deelnamen aan COOL 5-18 in 2008 en die dezelfde vragenlijst burgerschapscompetenties beantwoordden.

Op *De Roos* zien we twee maal een matig positief verschil ten opzichte van de landelijke referentiegroep beide keren op de sociale taak omgaan met verschillen: de leerlingen denken daar meer over na dan hun leeftijdgenoten in het land, en zij weten er ook meer van gelet op hun hogere score op de kennisitems.

Op *De Burght* zien we exact hetzelfde patroon als bij De Roos: de leerlingen geven meer dan hun leeftijdgenoten in het land aan dat zij reflecteren op de vier sociale taken, én zij geven blijk van een positievere houding tegenover verschillen tussen mensen.

Op *De Pinksterbloem* is voor alle vier de schalen voor reflectie sprake van een matig positief verschil ten opzichte van de landelijke referentiegroep. De leerlingen van de

Effecten op de burgerschapscompetenties van de leerlingen

ze school geven meer dan hun leeftijdgenoten in het land aan dat zij nadenken over macht en rechten, rechtvaardigheid, het ontstaan en oplossen van conflicten en over verschillen en in- en uitsluiting. Ook is hun houding tegenover verschillen tussen mensen positiever.

Antwoord op onderzoeksvraag 3

De leerlingen die hebben deelgenomen aan het pilotprogramma zijn even ver, of verder dan andere leerlingen uit groep 8 in het basisonderwijs in hun burgerschapscompetenties, zoals gemeten met de vragenlijst burgerschapscompetenties. Vooral waar het gaat om de sociale taak 'omgaan met verschillen' en met name waar het gaat om het nadenken over (reflecteren op) democratisch en maatschappelijk verantwoord handelen, en het omgaan met conflicten en verschillen lijken er (kleine) positieve effecten zichtbaar bij de pilotscholen.

3 Kanttekeningen en conclusies

In dit derde hoofdstuk gaan we in op de betekenis van de resultaten als evaluatie van het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’. Daaraan voorafgaand bespreken we eerst enkele kanttekeningen bij het uitgevoerde onderzoek die de uiteindelijke conclusies in hun context plaatsen.

3.1 Kanttekeningen

Allochtone leerlingen presteren opvallend goed

De eerste kanttekening is een positieve. Wanneer we de drie pilotscholen afzonderlijk beschouwen blijken de leerlingen van De Roos opvallend goede resultaten te behalen ondanks het feit dat zij over het algemeen thuis een andere moedertaal spreken, en de vragenlijst een behoorlijk beroep doet op hun begrijpend leesniveau. Zij zijn ook degenen bij wie de meeste ‘vooruitgang’ zichtbaar wordt. Voor De Roos was het a priori overigens ook meer mogelijk om winst te behalen dan voor de twee andere scholen, waar het niveau van de leerlingen ook in de eerdere schooljaren al relatief hoog lag, met name bij de kennisvragen.

Zelfbeoordeling heeft mogelijk paradoxaal effect

Ten tweede willen we benadrukken dat de vragenlijst burgerschapscompetenties, afgezien van de kennisitems, bestaat uit zelfbeoordelingsvragen voor de leerlingen. Dat maakt het lastig om hogere scores ook werkelijk te interpreteren als vooruitgang of ‘beter’ en lagere als achteruitgang of ‘slechter’. Het is goed mogelijk dat meer inzicht in de achtergronden van een stelling en meer kennis van de wereld, leiden tot een strengere beoordeling van de eigen vaardigheden of houding. Zo blijkt bijvoorbeeld uit het COOL-onderzoek dat leerlingen in het voortgezet onderwijs op een aantal componenten van de burgerschapscompetenties lagere scores behalen dan de leerlin-

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

gen in het primair onderwijs. Mogelijk is het zo dat jongere leerlingen wat minder goed in staat zijn tot het geven van zelfbeoordelingen of dat zij optimistischer zijn over hun eigen attitude, vaardigheden en reflectie dan wat oudere leerlingen. Het is ook uit ander onderzoek bekend dat zelfbeoordelingen kritischer worden wanneer de respondenten beter beseffen wat de bepaalde competenties eigenlijk inhouden.

Gepaste terughoudendheid bij de interpretatie

Bij de presentatie van de resultaten van ons onderzoek maken wij tenslotte een voorbehoud. De gemaakte vergelijkingen dienen met enige voorzichtigheid te worden bekeken omdat het voor de drie pilotscholen gaat om kleine aantallen leerlingen. Ook is voor ons niet helemaal vast te stellen of en in hoeverre de leerlingen die in 2007 in groep 7 zaten op de drie pilotscholen, precies dezelfde leerlingen zijn die een jaar later (in 2008) in groep 8 zaten en dus de burgerschapsvragenlijst beantwoordden. Op in elk geval één van de scholen is de meting van 2008 slechts uitgevoerd bij de helft van de leerlingengroep. Dat betekent dat we rekening moeten houden met de mogelijkheid dat de leerlingengroep die deelnam aan de tweede meting niet zondermeer vergelijkbaar is met de oorspronkelijke groep.

3.2 Conclusies

Progressie op het gebied van kennis

Wanneer we de resultaten van de leerlingen die het pilotprogramma volgden voor twee achtereenvolgende schooljaren naast elkaar leggen (in groep 7 en groep 8), blijken zij met name progressie te hebben bereikt op het niveau van kennis. Er zijn, wanneer we de resultaten over alle drie de scholen samennemen, voor drie van de vier sociale taken (democratisch handelen, maatschappelijk verantwoord handelen en omgaan met verschillen) kleine, positieve effecten zichtbaar. Die vooruitgang is het meest zichtbaar bij de leerlingen van de school die daarop in de afname van 2007 relatief het zwakst scoorde, en minder bij de leerlingen van de school die op dit punt ook toen al op een hoog niveau zaten. Opvallend is dat er ook vooruitgang zichtbaar

is bij de leerlingen van de derde school, waar echter de historische module om praktische redenen niet is uitgevoerd.

Achteruitgang in attitude of toenemend bewustzijn

Opvallend is ook dat er naast deze vooruitgang in kennis, tevens sprake is van significant lagere scores op de sociale taken voor de attitude van de leerlingen voor democratisch en maatschappelijk verantwoord handelen, gemeten over de totale leerlingengroep uit het pilotprogramma. In de kantttekeningen hierboven hebben we al aangegeven dat de lagere scores voor attitude lastig te interpreteren zijn. Juist een toename van kennis, zou kunnen betekenen dat leerlingen wat kritischer gaan nadenken over hun eigen houding en daarmee dus minder geneigd zijn om sociaal wenselijk te antwoorden. Voorlopig is dat echter niet meer dan één van de mogelijke verklaringen voor de gevonden resultaten.

De leerlingen die deelnamen aan het pilotprogramma scoren niet hoger dan de leerlingen die een jaar eerder in groep 8 zaten en die niet het pilotprogramma volgden. Er zijn zelfs enkele sociale taken waarop de attitudescores van de pilotgroep significant lager uitkomen dan die van hun leeftijdgenoten een jaar eerder. Interessant is bovendien dat de leerlingen uit het pilotprogramma over het algemeen juist wat hoger uitkomen op de reflectievragen, op alle vier de sociale taken. Dat betekent dat zij wel meer (zeggen) na te denken over het type stellingen dat hen in de burgerschapsvragenlijst is voorgelegd.

Omgaan met verschillen en reflectie beter dan gemiddeld

De leerlingen van de pilotscholen bereiken dezelfde of betere resultaten als de leerlingen uit het COOL 5-18 onderzoek die wij in dit onderzoek als landelijke referentiegroep hebben beschouwd. De verschillen zijn met name zichtbaar op de sociale taak 'omgaan met verschillen', en in de component 'reflectie', voor alle vier de sociale taken: democratisch en maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met conflicten en verschillen. Dat is daarmee meteen het meest interessante resultaat van het uitgevoerde onderzoek, aangezien juist het stimuleren dat leerlingen (gaan) nadenken over hun burgerschapstaken -met name waar het gaat over het omgaan met verschil-

Eindevaluatie effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen

len- als kerndoelen van het pilotprogramma ‘Waarden en normen in interculturele context’ mogen worden beschouwd.

Het gevonden verschil kan echter niet zondermeer worden geïnterpreteerd als een effect van het pilotprogramma. In de eerste plaats kan dat niet omdat de effecten niet zonder meer terug te zien zijn bij de leerlingen zelf, of bij een vergelijking met leeftijdgenoten op hun eigen school die niet het programma volgden. In de tweede plaats kan dat niet omdat het mogelijk is dat ook al voorafgaand aan de uitvoering van het programma de scholen op of boven het landelijk gemiddelde zouden hebben gescoord. Deelname aan het pilotproject getuigt in elk geval van aandacht en belangstelling voor het ontwikkelen van burgerschapsvaardigheden in interculturele context. Er zijn echter geen metingen uitgevoerd die daar verdere informatie over kunnen geven. De burgerschapsvragenlijst was op dat moment namelijk nog in ontwikkeling.

De jaarlijkse evaluaties zoals de Stichting G.E. Lessing die heeft georganiseerd voor de uitvoerders van het programma en de deelnemende scholen hebben een flink aantal mogelijke verbeterpunten opgeleverd. Ook de uitvoerders van de drie programmadelen zelf hebben evaluaties en soms metingen uitgevoerd. Op basis van deze ervaringen lijkt het goed mogelijk om een verbeterde versie van het programma ‘Waarden en normen in interculturele context’ te ontwikkelen. De bij de leerlingen gevonden effecten laten zien dat dat zeker gerechtvaardigd zou zijn.

Aanbeveling

De voornaamste aanbeveling op basis van het uitgevoerde onderzoek naar effecten van het programma bij de leerlingen luidt daarom: er is alle reden om het programma in een verbeterde versie opnieuw op een (wat groter aantal) scholen uit te voeren en daaraan een nieuw onderzoek te verbinden naar de leerlingresultaten, zowel op de kortere als op langere termijn. Dat kan met hetzelfde instrument, de vragenlijst burgerschapscompetenties. Nog beter zou het zijn om in een eventueel volgend onderzoek daarnaast wat breder te kijken door bijvoorbeeld ook het sociaal klimaat op de school in de evaluaties te betrekken en de ontwikkeling van individuele leerlingen te volgen.

Kanttekeningen en conclusies

Drie belangrijke voordelen zijn er dan al ten opzichte van de meer experimentele opzet die hierboven (en in Boogaard en Roede, 2007) is beschreven, en waarin zowel het programma 'Waarden en normen in interculturele context', als het gebruikte meetinstrument nog in ontwikkeling waren. Bij een nieuwe pilot is dan immers: (a) het pilotprogramma verder ontwikkeld en zijn de kinderziektes zijn eruit gehaald, (b) het programma voor de scholen vooraf bekend en daardoor mogelijk gemakkelijker in te plannen in hun onderwijs, en (c) een goed gevalideerd en genormeerd meetinstrument beschikbaar, zodat een werkelijke nulmeting met de vragenlijst burgerschapscompetenties kan worden uitgevoerd voorafgaand aan de start van het eerste onderdeel (Omgaan met pesten) van het programma.

Geraadpleegde literatuur

Boogaard, M. & Roede, E. (2007). Meten van waarden en normen in interculturele context. De Pedagogische Dimensie, Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.

Ten Dam, G., Geijssel, F., Ledoux, G., & Reumerman, R. (te verschijnen 2009). Burger­schaps­competenties: de ontwikkeling van een meetinstrument. Manuscript, ingediend bij Pedagogische Studiën. Amsterdam: ILO/SCO-Kohnstamm Insti­tuut.

Bijlage

Tabel 4 Burgerschapscompetenties voor en na het pilotprogramma uitgesplitst voor de drie deelnemende scholen afzonderlijk

Voor houding, vaardigheden en reflectie geldt dat de minimale score steeds 1 is, en de maximale, meest positieve, score 4. Voor de kennisvragen is de minimale score 0% van de vragen goed beantwoord, en de maximale score 100% van de vragen goed.		Groep 7 2007			Groep 8 2008		
		Roos (n=18)	Burght (n=48)	Pinksterbloem (n=22)	Roos (n=16)	Burght (n=22)	Pinksterbloem (n=38)
Democratisch handelen							
	<i>Omschrijving</i>						
Houding	Ieders stem willen horen	3,52	3,70	3,65	3,39	-*3,11	-*3,10
Vaardigh1	Voor de eigen mening opkomen	3,20	3,27	3,06	3,08	3,12	3,31
Vaardigh2	Naar anderen luisteren	2,89	3,21	2,93	2,77	2,97	3,08
Reflectie	Nadenken over macht, rechten	2,48	2,32	2,21	2,51	2,32	2,59
Kennis	Kennis over democratie	58%	78%	64%	70%	83%	*81%
Maatschappelijk verantwoord handelen							
	<i>Omschrijving</i>						
Houding	Een ander willen helpen/niet schaden	3,13	3,49	3,22	3,32	-*3,21	3,16
Vaardigh	Invoelingsvermogen						
Reflectie	Nadenken over rechtvaardigheid	2,53	2,41	2,26	2,53	2,31	2,41
Kennis	Kennis over sociale regels	57%	76%	73%	*81%	80%	75%

Vervolg Tabel 4

		Groep 7 2007			Groep 8 2008		
		Roos (n=18)	Burght (n=48)	Pinksterbl oem (n=22)	Roos (n=16)	Burght (n=22)	Pinksterbl oem (n=38)
Omgaan met conflicten							
<i>Omschrijving</i>							
Houding	Standpunt van de ander serieus willen nemen	2,65	3,06	2,98	2,98	-*2,78	2,98
Vaardigh	Begrip tonen voor de ander	2,83	3,12	2,87	2,98	2,98	3,08
Reflectie	Nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten	2,64	2,59	2,36	2,83	2,61	2,75
Kennis	Kennis over omgaan met conflicten	47%	78%	66%	*77%	71%	74%
Omgaan met verschillen							
<i>Omschrijving</i>							
Houding	Positieve houding tegenover verschillen tussen mensen	3,13	3,28	3,10	3,26	-*2,94	3,16
Vaardigh	Aanpassen aan anderen	2,99	3,10	2,86	3,08	3,00	*3,18
Reflectie	Nadenken over verschillen en in- en uitsluiting	2,42	2,20	1,89	2,48	2,24	2,20
Kennis	Kennis over omgaan met verschillen	53%	75%	61%	*75%	*87%	*81%

Tabel 5 *Burgerschapscompetenties pilotgroep versus controlegroep, uitgesplitst per school*

		Groep 8 2008			Groep 8 2007		
		Roos (n=16)	Burght (n=22)	Pinksterbloem (n=38)	Roos (n=22)	Burght (n=47)	Pinksterbloem (n=39)
<p>Voor houding, vaardigheden en reflectie geldt dat de minimale score steeds 1 is, en de maximale, meest positieve, score 4. Voor de kennisvragen is de minimale score 0% van de vragen goed beantwoord, en de maximale score 100% van de vragen goed.</p>							
Democratisch handelen							
	<i>Omschrijving</i>						
Houding	Ieders stem willen horen	-*3,39	-*3,11	-*3,10	3,71	3,68	3,69
Vaardigh1	Voor de eigen mening opkomen	3,08	3,12	3,31	3,36	3,34	3,40
Vaardigh2	Naar anderen luisteren	-*2,77	2,97	3,08	3,23	3,13	3,01
Reflectie	Nadenken over macht, rechten	2,51	2,32	2,59	2,65	2,32	2,42
Kennis	Kennis over democratie	70%	83%	81%	72%	85%	83%
Maatschappelijk verantwoord handelen							
	<i>Omschrijving</i>						
Houding	Een ander willen helpen/niet schaden	3,32	3,21	3,16	3,47	3,29	3,25
Vaardigh	Invoelingsvermogen						
Reflectie	Nadenken over rechtvaardigheid	2,53	2,31	2,41	2,57	2,22	2,27
Kennis	Kennis over sociale regels	81%	80%	75%	80%	83%	72%

Vervolg Tabel 5

		Groep 8 2008			Groep 8 2007		
		Roos (n=16)	Burght (n=22)	Pinksterbloem (n=38)	Roos (n=22)	Burght (n=47)	Pinksterbloem (n=39)
Omgaan met conflicten							
<i>Omschrijving</i>							
Houding	Standpunt van de ander serieus willen nemen	2,98	2,78	2,98	3,09	3,03	2,99
Vaardigh	Begrip tonen voor de ander	2,98	2,98	3,08	3,12	3,06	3,09
Reflectie	Nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten	2,83	2,61	2,75	2,95	2,49	2,51
Kennis	Kennis over omgaan met conflicten	77%	71%	74%	68%	77%	71%
Omgaan met verschillen							
<i>Omschrijving</i>							
Houding	Positieve houding tegenover verschillen tussen mensen	3,26	-*2,94	3,16	3,50	3,26	3,21
Vaardigh	Aanpassen aan anderen	3,08	3,00	3,18	3,23	3,07	3,17
Reflectie	Nadenken over verschillen en in- en uitsluiting	2,48	2,24	2,20	2,28	2,11	2,09
Kennis	Kennis over omgaan met verschillen	75%	87%	81%	65%	84%	83%

Tabel 6 *Burgerschapscompetenties pilotgroep versus 'gemiddelde leerling' uitgesplitst per school*

		Groep 8 2008			
		Roos (n=16)	Burght (n=22)	Pinksterbloem (n=38)	COOL (n= 12.000)
<p>Voor houding, vaardigheden en reflectie geldt dat de minimale score steeds 1 is, en de maximale, meest positieve, score 4. Voor de kennisvragen is de minimale score 0% van de vragen goed beantwoord, en de maximale score 100% van de vragen goed.</p>					
Democratisch handelen					
	<i>Omschrijving</i>				
Houding	Ieders stem willen horen	3,39	3,11	3,10	3.06
Vaardigh1	Voor de eigen mening opkomen	3,08	3,12	3,31	3.12
Vaardigh2	Naar anderen luisteren	2,77	2,97	3,08	3.03
Reflectie	Nadenken over macht, rechten	*2,51	2,32	*2,59	2.41
Kennis	Kennis over democratie	70%	83%	81%	75%
Maatschappelijk verantwoord handelen					
	<i>Omschrijving</i>				
Houding	Een ander willen helpen/niet schaden	3,32	3,21	3,16	3.15
Vaardigh	Invoelingsvermogen				
Reflectie	Nadenken over rechtvaardigheid	*2,53	2,31	*2,41	2.28
Kennis	Kennis over sociale regels	81%	80%	75%	79%

Vervolg Tabel 6

		Groep 8 2008			
		Roos (n=16)	Burght (n=22)	Pinksterbloem (n=38)	COOL (n= 12.000)
Omgaan met conflicten					
	<i>Omschrijving</i>				
Houding	Standpunt van de ander serieus willen nemen	2,98	2,78	2,98	2.88
Vaardigh	Begrip tonen voor de ander	2,98	2,98	3,08	2.99
Reflectie	Nadenken over ontstaan en oplossen van conflicten	*2,83	2,61	*2,75	2.51
Kennis	Kennis over omgaan met conflicten	77%	71%	74%	71%
Omgaan met verschillen					
	<i>Omschrijving</i>				
Houding	Positieve houding tegenover verschillen tussen mensen	*3,26	2,94	*3,16	2.92
Vaardigh	Aanpassen aan anderen	3,08	3,00	3,18	3.04
Reflectie	Nadenken over verschillen en in- en uitsluiting	*2,48	*2,24	*2,21	2.09
Kennis	Kennis over omgaan met verschillen	75%	*87%	81%	73%

Recent uitgegeven SCO rapporten

- 809 Jong, U. de, Ledoux, G., Emmelot, Y., Roeleveld, J.
Opleiden in de school.
- 808 Daalen, M. van, Vrieze, G., Karsten, S., Kessel, N. van
Onbevoegd lesgeven: een noodoplossing.
- 807 Emmelot, Y., Ledoux, G., Veen, I. van der
Innovatiemonitor Primair Onderwijs
- 805 Fukkink, R.
Evaluatie van het SHare In Trust-project.
- 804 Peetsma, T., Veen, I. van der
Een tweede onderzoek naar de beïnvloeding van motivatie bij vmbo-
leerlingen.
- 803 Veen, A., Roeleveld, J., Daalen, M. van
Implementatie en effecten van Voor- en Vroegschoolse Educatie in Rot-
terdam. Samenvatting.
- 802 Blok, H., Karsten, S.
Vervangend onderwijs aan kinderen met een richtingbezwaar.
- 801 Karstanje, P.N., Glaude, M.T., Ledoux, G., Verbeek, A.E.
Beleidsvoerend vermogen van basisscholen: stand van zaken en verkla-
rende factoren.
- 799 Derriks, M., Kat, E. de, Voncken, E.
Iedereen bij de les!
- 797 Roede, E., Derriks, M., Boogaard, M.
Sociale Competentie in het Rotterdamse Onderwijs. Eindrapport.
- 796 Veen, I. van der,
Amsterdamse Schakelklassen in het schooljaar 2006/2007.
- 795 Voncken, E., Derriks, M., Ledoux, G.
Vernieuwen zonder blauwdruk, de plussen en minnen.
- 794 Voncken, E., Derriks, M., Ledoux, G., Slegers, P., Kock, J. de
Een hele toer. Ervaringen van schoolleiders en docenten met de vernieu-
wing van de onderbouw VO.
- 793 Roede, E., Derriks, M.
Zijn Montessori scholen toekomstbestendig ingericht?
- ITS'07 Smeets, E., Veen, I. van der, Derriks, M., Roeleveld, J.
Zorgleerlingen en leerlingenzorg op de basisschool.
- 791 Verbeek, F., Felix, C.
Resultaten van de startersopleiding van de Academie voor Wetgeving.

Deze rapporten zijn te bestellen via:

<http://www.sco-kohnstaminstituut.uva.nl/webwinkel/bestellen.htm>